

RITA ŠEPETYTĖ

PIRMINIŲ BŪDVARDŽIŲ SEMANTIKOS
DERIVACINIS ASPEKTAS

1. Būdvardžių *aukštas, gilus, žemas* vartojimas reiškė „didelis, smarkus; geras“ resp. „mažas, menkas; prastas“ laikomas semantine lietuvių kalbos klaida¹. Prof. J. Balčikonis ją taisydavo² griežtai. Jo redaguotame „Lietuvių kalbos žodyno“ I tome³ būdvardžio *aukštas* lizde nepateikiamos reikšmės „geras, puikus (apie kokybę)“ ir „didelis, žymus kiekiu, jėga ir pan.“ (plg. antrą leidimą⁴). J. Balčikonis gerai mokėjo, tiksliau tariant, išmanė lietuvių kalbą, juto, kas jai svetima. Vienas iš pagrindinių jo argumentų kalbos taisymuose buvo žodžio ar pasakymo tikrumas liaudies šnekamosios kalbos atžvilgiu⁵. „Lietuvių kalbos žodyno“ I tomo antrame leidime būdvardis *aukštas* pateiktas, mūsų nuomone, per daug atsižvelgiant į rusų kalbos būdvardžio *высокий* reikšmes.

Subtiliais taisymais prof. J. Balčikonis ne stabdė lietuvių kalbos plėtotę, kaip kai kam galbūt atrodė, o puoselėjo jos savitumą. Juk kiekviena kalba savaip modeliuoja pasaulio vaizdą. Atskleisti tai gali, žinoma, tik nuodugnus semantikos tyrinėjimas. Prof. J. Balčikonis neparašė didelių teorinių darbų, tačiau jo taisymai, vertimai rodo jį esant didelį lietuvių kalbos semantikos mokovą.

2. Norėdami kuo sistemiškiau aprašyti pirminių lietuvių kalbos būdvardžių semantiką, be kitų, pritaikėme ir darybos santykių analizės metodą. Pirminiai būdvardžiai yra tam palanki sfera; jie pasižymi darybos santykių gausumu. Be to, deadjektyvinės darybos tipams⁶ būdingas gana didelis reguliarumas ir produktyvumas⁷. Paprastai derivacinių santykių analizė taikoma norint išskaidyti daugiareikšmio žodžio semantinę struktūrą į sememas (reikšmes)⁸, tiksliau tariant, darinų

¹ „Kalbos praktikos patarimuose“ šie žodžiai turi pažymą „geriau nevert. r.“ (geriau nevertoti reikšme), žr.: Kalbos praktikos patarimai. — V., 1976, p. 40, 81, 312. Antrajame patarimų leidime šis draudimas švelninamas, žr.: Kalbos praktikos patarimai. — V., 1985, p. 41, 82.

² Balčikonis J. Rinkiniai raštai/Sud. A. Pupkis. — V., 1978, t. 1, p. 155, 228, 291, 307, 332.

³ Lietuvių kalbos žodynas. — V., 1941, t. 1, p. 396–397.

⁴ Lietuvių kalbos žodynas. — V., 1968, t. 1, p. 488.

⁵ Keinys S. J. Balčikonio kalbos mokslo darbai. — Kalbos kultūra, 1985, sąs. 48, p. 7–8; Vitkauskas V. Juozas Balčikonis. — Kaunas, 1985, p. 66, 106. Žr. taip pat: Balčikonis J. Rinkiniai raštai, t. 1, p. 194.

⁶ Dėl termino *darybos tipas* žr.: Urbutis V. Žodžių darybos teorija. — V., 1978, p. 249.

⁷ Dėl šių terminų žr.: Urbutis V. Min. veik., p. 262–268.

⁸ Медникова Э. М. Значение слова и методы его описания. — М., 1974, с. 60–61; Kalendienė D. Būdvardžio *senas* leksinė-semantinė charakteristika. — Kalbotyra, 1981, t. 32 (1), p. 38–51. Šios analizės taikymo pamatas — teiginys, kad dariniai paprastai remiasi viena (apibrėžta) pamatinio žodžio reikšme, žr.: Urbutis V. Min. veik., p. 152–156; Тихонов А. Н. О семантической соотносимости производящих и производных основ. — ВЯ, 1967, № 1, с. 114.

skirtingumu norint patvirtinti sememų (reikšmių) skirtumą. Mes analizuojame būdvardžių derivacinius santykius kitu aspektu.

Pirminiai lietuvių kalbos būdvardžiai pasižymi reguliariais dariniais – iš jų padaromi daiktavardžiai su formantais *-umas*, *-uma*,rieveiksmiai su formantu *-ai*, veiksmazodžiai su formantais *-ėti*, *-inti* ir dar daug didesnio ar mažesnio reguliarumo įvairioms kalbos dalims priklausančių darinių. Pastebėjome, kad būdvardžių dariniai, „produkuoti“ formaliai pagal tą pačią darybos schemą, dažnai turi skirtingas darybos reikšmes, o kartais esti nutolę nuo tikėtinios (darybos schemai „būdvardis + formantas“ būdingos) reikšmės, t.y. leksikalizavęsi⁹. Mūsų hipotezė – 1) pamatinių būdvardžių semantinį artimumą seka jų atitinkamų darinių semantinis artimumas; 2) jei reguliarūs¹⁰ dariniai yra nutolę savo reikšmėmis nuo tikėtinios darybos schemos reikšmės, tai pamatinių būdvardžių semantinės struktūros skiriasi svarbiais semantiniais komponentais.

Šiame straipsnyje analizei pasirinkome keturias pirminių būdvardžių semantines grupes, t.y. būdvardžius, į kurių semantinę struktūrą įeina semos¹¹ (nevienodo rango) „erdvė“, „kiekis“, „spalva“, „laikas“. Semų nomenklatūrą sudarėme remdamiesi Ž. Sokolovskajos modeliu¹². Semų buvimas nustatomas iš žodynuose pateikiamų reikšmių definicijų.

Straipsnis parašytas remiantis „Lietuvių kalbos žodyno“¹³ ir „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“¹⁴ iliustracine medžiaga ir reikšmių aiškinimais. Akcentuojame, kad mūsų prielaidos ir išvados yra hipotetinės, ir tai susiję, su 1) darinių fiksiacija žodynuose (reguliarūs dariniai ne visuomet fiksuojami); 2) negausia jų iliustracija; 3) svarbiausia, galimu darinių heterogeniškumu ir heterochroniškumu¹⁵ (pvz., ne visai aiškus darybos pamatas – *senas* – *seninti* ar *senti* – *seninti* ir pan.). Be to, mūsų analizė neapima perkeltinių reikšmių (tiek darinių, tiek pamatinių žodžių).

3. Analizei pasirinkome reguliarius darinius:

a) su formantu *-uma*. „Lietuvių kalbos gramatikoje“¹⁶ jie aprašomi prie dviejų darybos kategorijų – „abstraktai“ ir „vieta“. Kartu teigiama, kad abstraktai žymi „abstrakčią ypatybę arba metą, laiko būvį“¹⁷, o vietos reikšmę turintys dariniai dar gali žymėti „... daikto dalį“ ir laiką¹⁸;

⁹ Dėl leksikalizacijos žr.: Urbutis V. Min. veik., p. 146–148; Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М., 1981, с. 57.

¹⁰ Minimaliu reguliarumu laikome 2 darinius, priklausančius tai pačiai darybos schemai.

¹¹ *Sema* ir *semantinis komponentas* šiame straipsnyje vartojama sinonimiškai.

¹² Соколовская Ж. П. Опыт системного описания семантических отношений в лексике (на материале русских имен прилагательных): Автореф. дис. ... д-ра. Филол. наук. – Киев, 1981. – 28 с.

¹³ Lietuvių kalbos žodynas. – V., 1956–1984, t. 1–13 (toliau vartojamas sutrumpinimas LKŽ).

¹⁴ Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. – V., 1972 (sutrumpinimas DŽ).

¹⁵ Plg.: Кубрякова Е. С. Теория номинации и словообразование. – В кн.: Языковая номинация (Виды наименований). М., 1977, с. 270.

¹⁶ Lietuvių kalbos gramatika. – V., 1965, t. 1, p. 311, 399.

¹⁷ Ten pat, p. 311.

¹⁸ Ten pat, p. 399–400.

b) su formantu *-ėti*. Šie dariniai reiškia „laipsnišką pagrindiniu (= pamatiniu – R.Š.) žodžiu pasakytos ypatybės atsiradimą ar stiprėjimą“¹⁹. Šiek tiek formalizavus, darybos reikšmę galima pateikti taip: „darytis X-am/X-esniam“²⁰;

c) su formantu *-inti*. Pagrindinė darybos reikšmė: „daryti tokį, kas išreikšta pamatiniu būdvardžiu“²¹ („daryti X-ą /X-esnį“);

d) be to, buvo analizuojami būdvardžių su „spalvos“ sema reguliarūs dariniai su formantu *-uoti* ir būdvardžių su „laiko“ sema dariniai su formantu *-yvas*.

Analizės metu buvo kreipiamas dėmesys į: 1) ar konkretaus darinio reikšmė atitinka darybos reikšmę (t.y. nustatomas leksikalizacijos laipsnis); 2) kokią reikšmę įgyja (yra įgijęs) darinys atsižvelgiant į pamatinio būdvardžio semą.

4.1. „Spalvos“ sema. Būdvardžiai: *baltas* „sniego, pieno spalvos“, *juodas* „anglies spalvos“, *geltonas* „vėdryno žiedo, sieros ar aukso spalvos“, *mėlynas* „viena iš pagrindinių spektro spalvų – vidurinė tarp violetinės ir žalios“, *raudonas* „esantis vaivorykštės šiltosios spalvos“ („kraujo spalvos“ DŽ), *rudas* „tamsiai geltonas“, *žalias* „žolės spalvos“ DŽ.

a) Reikšmė „X spalvos vieta (paviršius)“.

Pvz.: *baltuma* „balta vieta“, *juoduma* „juoda vieta, juodulys“, *geltonuma* „geltona vieta“, *mėlynuma* „mėlyna vieta“, *raudonuma* „paraudusi vieta“ (galėtų būti ir „raudona vieta“), *ruduma* „ruda vieta, ruda dėmė“, *žaluma* (tarmėse *žaliuma*) „žalioji vieta, žaliasis paviršius“ DŽ.

b) Labiau potencialus negu realus darybos tipas. Žodynuose fiksuojamas, bet beveik be iliustracijų. Reikšmė „darytis X/X-esniam“. Pvz.: *baltėti* „eiti baltyn, balti“ (be iliustracijos); *juodėti* „juodam ... darytis; juosti“ (5 įvairios reikšmės iliustraciniai pavyzdžiai); **geltonėti*²², *mėlynėti* „darytis mėlynam, mėlyniesniam“ (2 pvz.), *raudonėti* „darytis raudonam“ (1 pvz.; antrojo laipsnio dariniai *įraudonėti*, *išraudonėti* etc. dubliuoja veiksmazodžio su formantu *-yti* reikšmes arba yra tarminiai jo variantai), analogiškai *rudėti* „darytis rudam“, *žalėti* „darytis žaliai, žalesniam“ (DŽ; be iliustracijos).

c) Reikšmė²³ „dažyti (tepti) X spalva“.

Pvz.: *baltinti* „dažyti kuo nors baltu“ („baltai dažyti“ DŽ), *juodinti* „daryti juodą, tepti“, *geltoninti* „daryti geltoną“ („daryti geltoną, geltonai dažyti“ DŽ; iliustracija LKŽ – *Gardakuliais geltonina gijas Šts*), *mėlyninti* „daryti mėlvo atspalvio, mėlsvinti“ (*Egliniai pelenai ne baltina, bet mėlenina žlugtį Šts*), *raudoninti* „raudonai dažyti“, *rudinti* „rudai dažyti“, *žalinti* „daryti žalią; dažyti žaliai“ DŽ.

d) Reikšmės: 1) „būti, atrodyti X spalvos“²⁴, pvz.: *baltuoti* „baltam būti, baltam rodytis“, *juoduoti* „būti, rodytis juodam; juodam daiktui eiti, slinkti“, *gelto-*

¹⁹ Lietuvių kalbos gramatika. – V., 1971, t. 2, p. 258.

²⁰ Ženklas X čia ir toliau reiškia pamatinį būdvardį.

²¹ Jakaitienė E. Veiksmazodžių daryba. (Priesagų vediniai.) – V., 1973, p. 21.

²² Ženklų* žymime žodynuose nefiksuojamus (potencialius) darinius arba jų reikšmes.

²³ Plg. Jakaitienė E. Min. veik., p. 21, tik čia autorės minimi daiktavardžių dariniai (*auksinti* ir pan.).

²⁴ Žr. Jakaitienė E. Min. veik., p. 43. Čia pateikiamas turbūt tikslesnis aiškinimas „iš tolo rodytis, matytis tokiam, kas išreikšta pamatiniu žodžiu“.

nuoti „geltonam būti, geltonam atrodyti“, *mėlynuoti* „būti ar atrodyti mėlynam“, *raudonuoti* „rodytis, švytėti raudona spalva“ („raudonam rodytis, būti raudonam“ DŽ), *ruduoti* „rodytis, matytis rudam“, *žaliuoti* „būti, rodytis žaliai“ DŽ (šis veiksmažodis dažniau vartojamas leksikalizuota reikšme „apie pievas, laukus, augalus (pavasarij ir vasarą)“);

2) „palaiptiui įgyti X spalvą; dengtis (trauktis) X spalva“, pvz.: **baltuoti*, *juoduoti* „darytis juodam, juodėti“ („juosti, juodyti“ DŽ), **geltonuoti* (ši reikšmė užfiksuota antrojo laipsnio darinyje *apgeltonuoti* „iš paviršiaus pasidaryti geltonam“), *mėlynuoti* „darytis mėlynam“, *raudonuoti* „būti, darytis raudonam“, *ruduoti* „darytis rudam“, *žaliuoti* „žaliomis rūdimis, pelėšiais trauktis“ DŽ;

3) „tepti (teršti) X spalva“, pvz.: **baltuoti* (reikšmė neužfiksuota, nors įmanoma, pvz., antrojo laipsnio darinyje *Kur išsibaltavai nugara?*), **juoduoti* analog., *geltonuoti* „daryti geltoną, geltoninti“, **mėlynuoti* analog., **raudonuoti* (bet *įraudonuoti* „raudonai ištepti“, *nuraudonuoti* „nudažyti raudonai“ ir pan.), **ruduoti* (bet *suruduoti* „sutepti rudai“); *žaliuoti* „daryti žalią, teršti žalėsiais“ DŽ.

Pirmoji reikšmė manifestuojama ir antrojo laipsnio dariniuose su priešdėliais *at-*, *iš-*, *nu-*, *pa-*, *par-*, *su-*, antroji reikšmė – su priešdėliais *ap-*, *į-*, *iš-*, *nu-*, *pa-*, *su-*, *už-*, trečioji reikšmė – su priešdėliais *iš-*, *nu-*, *su-*.

4.1.1. „Spalvos“ būdvardžių grupė pasižymi semantikos artimumu (galbūt todėl mėgstama rinktis ją analizės tema). Tai akivaizdu ir iš derivacinių santykių apžvalgos. Išsiskiria iš grupės būdvardis *žalias*. Jo semantinė struktūra sudėtingesnė, palyginti su kitais spalvos būdvardžiais (pvz., reikšmių „žolės spalvos“ ir „neprinokęs, nesubrendęs“ bei „nevirtas (neapdorotas)“ koegzistencija). Be to, derivacinių santykių analizė, mūsų nuomone, patvirtina, kad spalvos būdvardžiams taip pat relevantiška sema „paviršius“ (žr. darinių reikšmių aiškinimus).

4.2. „Erdvės“ sema. Būdvardžiai: *aukštas* „turintis didelį aukštį, didelį mastą nuo apačios į viršų“, *gilus* „toli einantis nuo paviršiaus“, *žemas* „turintis nedidelį mastą nuo apačios į viršų“ DŽ, *artus* „artimas (vietos atžvilgiu)“ (*artimas* „netoli esantis“), *tolus* „tolimas erdvės atžvilgiu“ DŽ (*tolimas* „toli esantis (erdvės atžvilgiu)“).

a) Reikšmė „X vieta“. Pvz.: *aukštuma* „aukšta vieta, aukštas plotas, kalnas, kalva“, *giluma* „gili vieta, gelmė“, *žemuma* „žema vieta, lyguma, nedaug tepakilusi nuo jūros paviršiaus“ DŽ, *artuma* „artima vieta, *toluma* „toli esanti vieta, tolis“ DŽ.

b) Reikšmės nevienodos, pvz.: *aukštėti* „darytis aukštam“ (be iliustracijos; mūsų manymu, pamatinė šio darinio reikšmė – *aukštas* 2. „daug nutolęs nuo žemės į viršų“ ir 1 || „iškilęs virš įprasto lygio (vietovė, vanduo)“), *gilėti* „eiti gilyn“ (kadangi šis būdvardis neturi atitinkamo pirminio veiksmažodžio, tai veiksmažodis *gilėti* gali turėti ir reikšmę „darytis gilesniam, giliam“ (antrojo laipsnio derivatas *pagilėti*)), *žemėti* analog. *aukštėti*, *artėti* „eiti artyn, artintis (atstumo atžvilgiu)“ (didesnio laipsnio leksikalizacija; antrojo laipsnio dariniai su priešdėliais *pri-*, *su-*), *tolėti* „darytis tolimesniam, tolti“ DŽ.

c) Gerokai leksikalizuota reikšmė „daryti X/X-esnį“; *daryti* reiškia realų veiksmą, pvz.: *aukštinti* „daryti aukštesnį“ (*Gausim tvorą aukštinti* Grg), *gilinti* „daryti

gilesnį, rausti“, *žeminti* „daryti žemą; leisti žemyn“ DŽ, *artinti* „daryti, kad artėtų“ („traukti artyn“), *tolinti* „daryti tolimesnį erdvės atžvilgiu“ DŽ (tai gali būti vedinys iš *tolti*) („stumti tolyn“, plg. iliustraciją *Senis čia artino, čia tolino tabokinę rš*). Antrojo laipsnio dariniai su priešdėliais *nu-*, *pa-* turi reikšmės komponentą „per daug“, pvz.: *nuaukštinti* „per aukštą padaryti“, *paaukštinti* „per aukštą padaryti“, *nugilinti* „per daug pagilinti“, *pagilinti* „padaryti per daug gilų“, *nužeminti* „padaryti per žemą“, *paartinti* „per daug artinti“.

4.2.1. „Erdvės“ būdvardžių (analizuojamąja) grupę galėtume suskirstyti į du pogrupius: 1) *aukštas*, *žemas*, *gilus*; 2) *artus*, *tolus*. Šio pogrupio būdvardžių dariniai pasižymi didesne reikšmių leksikalizacija. „Erdvės“ semą turi taip pat būdvardžiai *ilgas*, *trumpas*, *platus*, *siauras*. Tačiau šiems svarbesnė yra „kiekio“ sema; o būdvardžiams *aukštas*, *žemas*, *gilus* „kiekio“ sema nėra svarbi. Be to, galima pastebėti, kad „erdvės“ būdvardžių darinių reikšmės gali būti interpretuojamos atitinkamu prieveiksmiu (*aukštai*, *giliai*, *žemai*; *arti*, *toli*).

4.3. „Kiekio“ sema. Būdvardžiai: *ilgas* „nusitęsęs į ilgumą; trunkantis“ (kompiacinis apibrėžimas iš DŽ ir LKŽ), *trumpas* „nedidelio ilgio“ DŽ, *plonas* „siauro skersmens“, *storas* „kurio didelis atstumas tarp abiejų plokštumos paviršių“, *platus* „didelis per skersį“, *siauras* „kuris mažo skersio, pločio“, *didelis* „žymus savo apimtimi“, *mažas* „nedidelio ūgio, aukščio, nedidelių matmenų“, *kietas* „atsparus kito kūno spaudimui, nesuspaudžiamas, nesumaigomas“, *minkštas* „lengvai įspaudžiamas, nestangrus“ DŽ.

a) Reikšmė „X-oji dalis“. Pvz.: *ilguma* „pati ilgoji dalis“ (DŽ – „ilgoji vieta“, be iliustracijos), *plonuma* „plonoji vieta“ (tačiau iš iliustracijų matyti, kad reikšmė, matyt, „plonoji dalis“, pvz.: *Lašinių plonuma* DŽ, *Eikit [šieno] plonumų grėbstyt* Ds ir t.t.), *storumą* „storoji dalis, vieta, stormena“ (*stormena* „storoji dalis, storuma“), *platuma* „plati, plačioji vieta“ (galėtų būti ir „dalis“), *siauruma* analog., *diduma*²⁵ „didesnė dalis, dauguma“, *mažuma* „mažoji dalis“, *kietuma* „kieta vieta“ (galėtų būti ir „dalis“, pvz.: *Minkštumą suvalgė, o kietumą man paliko ir pan.*), *minkštuma* „minkštoji dalis, minkštumas“.

b) Reikšmė „darytis X-esniam“. Pvz.: *ilgėti* „darytis ilgesniam, trumpėti“ „darytis trumpam (trumpesniam)“ DŽ, *platėti* „darytis plačiam (platesniam)“ DŽ (LKŽ pateikta reikšmė „eiti platyn, plėstis į šalis“ iš dalies leksikalizuota, nes susijusi su „erdvės“ sema būdvardžio *platus* struktūroje), *siaurėti* analog., *plonėti* „eiti plonyn, darytis plonam (plonesniam)“, *storėti* „eiti stornyn, darytis storesniam“, *didėti** „darytis didesniam“ (LKŽ „eiti didyn, augti (platėti, storėti)“, *mažėti** „darytis mažesniam“ („eiti mažyn“ – LKŽ), *kietėti* „darytis kietam“ („darytis kietam (kietesniam)“ DŽ; pateikiama ir iš dalies leksikalizuota reikšmė „stirti, stingti, tvirtėti“, susijusi su kitomis, čia neminimomis būdvardžio *kietas* semomis), *minkštėti* „darytis minkštam, minkštesniam“. Ta pati reikšmė manifestuojama ir antrojo laipsnio dariniuose su priešdėliu *pa-*.

c) Reikšmė „daryti, kad būtų X-esnis“. Pvz.: *ilginti* „daryti ilgą“, *trumpinti* „daryti trumpą“ DŽ, *platinti* „daryti platą (platesnį)“, *siaurinti* „daryti siaurą,

²⁵ Dėl semantinio ir formalaus darinių pamatavimo nesutapimo žr.: Urbutis V. Min. veik., p. 84.

siauresnį“, *ploninti* „daryti ploną“, *storinti* „daryti storą, storesnį“, *didinti* „daryti didesnį“ (LKŽ – caus. *didėti: Pavasarį reikės sodą didinti* Gs), *mažinti* „daryti mažesnės apimties“, *kietinti* „daryti kietą, kietesnį“, *minkštinti* „daryti minkštą, minkštesnį“. Šie veiksmažodžiai (išskyrus *kietinti* ir *minkštinti*), taip pat *aukštinti*, *žeminti*, *gilinti*, *artinti*, *tolinti*, turi žodynuose nefiksuojamą (nors kartais ir iliustruojamą) reikšmę „daryti, kad atrodytų esąs X“, pvz.: *Trumpas sijonas ilgina kojas*, *Gražiau atrodo vertikalios linijos – jos figūrą aukština ir plonina trš*, *Platus drabužiai storina žmogų DŽ*, *Žiūronas pro vieną galą artina, pro kitą tolina DŽ*, *Didinamasis stiklas DŽ*, *Oranžinė spalva erdvę siaurina, mažina trš* ir t.t. Veiksmažodžiai *kietinti* ir *minkštinti*, tiksliau jų antrojo laipsnio dariniai su priešdėliu *pa-* turi reikšmę „liečiant pamėginti, ar X“, pvz.: *pakietinti* „pamėginti kietumą“, *paminkštinti* „paspaudyti, pažiūrėti, ar minkštas“ (plg. *palengvinti* ir *pasunkinti* „pakilnoti norint nustatyti svorį“). Antrojo laipsnio dariniai su priešdėliu *nu-* igyja reikšmę „padaryti, kad būtų per X“, pvz.: *nuilginti* „padaryti per daug ilgą“, *nutrumpinti* „padaryti per trumpą“ DŽ, *nudidinti* „padaryti per didelį“, *nuplatinti* „padaryti, pasiūti per platų“ ir t.t. Tokia reikšmė užfiksuota ir veiksmažodžio *nukietinti*: „padaryti per kietą“.

4.3.1. Kaip jau minėjome, būdvardžiai *ilgas*, *trumpas*, *platus*, *siauras* turi ir „erdvės“ semą (ir kai kurių jų darinių reikšmės atitinka būdvardžių *aukštas*, *gilus*, *žemas* darinių reikšmes). Tačiau svarbesnė jų struktūroje yra „kiekio“ sema. Tai galėtų patvirtinti ir psicholingvistinis aiškinimas. Juk kad daiktą galėtume kvalifikuoti esant, pvz., *aukštą*, mums svarbu jo padėtis erdvėje (vertikalumas, pamatas, viršus ir kt.). O *ilgas* ar *platus* daiktas gali būti nepriklausomai nuo padėties erdvėje, svarbiausia čia daikto dalių kiekybiniai santykiai.

4.4. „Laiko“ sema. Būdvardžiai: *ilgas* „kiek laiko trunkantis“, *trumpas* „neilgai trunkantis“ DŽ, *senas* „turintis daug amžiaus, sulaukęs senatvės, nejaunas (apie žmones, gyvulius); ilgai augantis (apie augalus)“, *jaunas* „nedaug metų turintis, nesenas“, *naujas* „neseniai atsiradęs, padarytas, išgytas“, *ankstus* „kurio nors laiko tarpo pradžios“, *vėlus* „toli nusitraukęs, einantis į galą (apie laiką)“ DŽ. a) *Ilguma* „pats ilgasis laikas“ (*Ilgumoj dienos aš ir tai tiek nesuverpiu* Sdk), *trumpuma* analog. (pvz., iš LKŽ kartotekos *Trumpumoj nakties*), *senuma* „senumas; senas daiktas“, *jaunuma* „jaunystė“ (*jaunystė* „jauni metai, jaunas amžius“), *naujuma* „kas nors nauja“, *ankstuma* „ankstumas, ankstus laikas“, *vėluma* „vėlus laikas“ DŽ.

b) Iš būdvardžių su dominuojančia „laiko“ sema nepadaromi, pvz., *ilgėti* ir *trumpėti* manifestuoja „kiekio“ semą, o ne „laiko“. *Senėti* „darytis senam (senesniam)“ ir *jaunėti* „darytis jaunesniam, jaunyn eiti“ (matyt, pagal analogiją su *senėti*; turi reliatyvumo požymį) susiję su sema „būsena“.

c) Reikšmės leksikalizuotos, pvz.: *ilginti* „delsti, tęsti“, *ankstinti* „per anksti ką daryti, skubinti“, *vėlinti* „daryti ką vėliau, negu reikia“ DŽ, *naujinti* „naikinti vartojimo, dėvėjimo, senėjimo žymes“, *jauninti* „daryti jauną; grąžinti jaunystės jėgas“, *seninti* „žr. sendinti“ (*sendinti* caus. *seni* „daryti seną“) (pastarųjų reikšmės mažiausiai leksikalizuotos, manoma, dėl to, kad pamatiniai būdvardžiai turi semą „būsena“).

d) Iš būdvardžių, vienijamų semos „laiko fazė“, padaromi būdvardžiai su formantu -yvas; tačiau jų reikšmės nevienodos: *ankstyvas* „anksti įvykstantis...“, *vėlyvas* * „vėlai įvykstantis“, *jaunyvas* „apyjaunis, nesenas“ DŽ (tikslesnė definicija), *senyvas* „pagyvenęs, apysenis“. Kaip matyti, pirmųjų dviejų darinių reikšmė gerokai leksikalizuota, o antrųjų dviejų – modifikacinė.

5.1. Šiame straipsnyje pateikėme iš esmės tik darybos santykių analizės taikymo pavyzdį. Tačiau galime padaryti ir tam tikras išvadas, patvirtinančias mūsų hipotezę: 1) jei pamatiniai būdvardžiai turi bendrą semą, tai jų atitinkami dariniai igoja: a) vienodas darybos reikšmės (arba pakartoja reikšmių repertuarą (pvz., dariniai su formantu -uma), ypač kai ta sema yra dominuojanti (pvz., „spalvos“ būdvardžiai); b) vienodo leksikalizacijos laipsnio reikšmės (pvz., dariniai su formantu -ėti). 2) darybos reikšmės nesutapimas rodo pamatinių būdvardžių skirtumą kitų semų atžvilgiu (pvz., *senyvas* ir *ankstyvas* arba *baltuoti* ir *žaliuoti*).

5.2. Kalboje veikia raiškos priemonių ekonomijos dėsnis. Žodžių daryba pagal semantinę analogiją yra vienas iš šio dėsnio reiškimosi atvejų. Manome, kad toliau tiriant būdvardžių derivacinius santykius, galima nustatyti maksimaliai artimas semantines struktūras (semantemas).

ДЕРИВАТИВНЫЙ АСПЕКТ СЕМАНТИКИ НЕПРОИЗВОДНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ

Резюме

В статье описывается применение анализа словообразовательных отношений прилагательных с целью подтверждения их семантической близости по отношению к той или иной общей семе, конституирующей их семантическую структуру. Целесообразность такого анализа основывается на гипотезе о том, что семантическая близость производных, восходящих к определенной словообразовательной модели, должна свидетельствовать о семантической близости производящих; возможность такого анализа основана на регулярности деадъективной деривации в литовском языке. Номенклатура сем составлена с учетом модели Ж. П. Соколовской. Наличие сем устанавливается путем обобщения словарных определений. В статье дается описание некоторых словообразовательных отношений 4 групп прилагательных, объединяемых соответственно общей семой (разного порядка), „цвет“, „пространство“, „количество“, „время“.

Обзор значений производных показал, что для некоторых рассматриваемых моделей отадъективной деривации категориальная (лексико-грамматическая) общность производящих (качественное прилагательное) не является достаточным основанием для образования производных с ожидаемым (в соответствии с моделью) словообразовательным значением. Наблюдается лексикализация (разной степени) значений.

Устанавливается, что производящие, объединяемые общей семой (особенно, если эта сема является доминирующей), соотносятся с производными (в рамках одной модели), обладающими одинаковым словообразовательным значением или значениями одинаковой степени лексикализации; варьирование этих значений сигнализирует о наличии в семантической структуре производящих других релевантных сем. Предполагается, что дальнейшее исследование словообразовательных отношений может способствовать установлению семантем максимальной близости.

Подчеркивается, что положения и выводы носят гипотетический характер, что связано в первую очередь с возможной гетерогенностью и гетерохронностью производных.